

ZBIGNIEW ZIOŁO

Uniwersytet Pedagogiczny
im. Komisji Edukacji Narodowej w Krakowie

ROLA ZASOBÓW INTELEKTUALNYCH, KAPITAŁU LUDZKIEGO I SPOŁECZNEGO W PROCESACH ROZWOJU OBSZARÓW WIEJSKICH

Abstract: The Role of Intellectual Resources, Human and Social Capital in the Processes of the Rural Areas' Development. The object of the elaboration is to define the intellectual resources, human and social capital on the process of the rural areas' development in certain conditions (social, economic, cultural, political) and types of market (local, regional, national, foreign). The relations that exist between them are shown as functional model. A great complexity of research problems, which should be developed, both, in theoretical and empirical research, was also noted in this article.

Zmieniające się uwarunkowania rozwoju gospodarczego, społecznego i kulturowego wymagają coraz precyzyjniejszego poznania złożonych i bardzo dynamicznie kształtujących się procesów przemian różnej skali układów przestrzennych, od skali światowej przez skale krajowe i regionalne po skale lokalne, jak i poszczególnych podmiotów gospodarczych i instytucji reprezentujących określone sektory gospodarki narodowej, w tym rolnictwa i gospodarki żywnościowej. Zacieśniające się między nimi relacje kształtują coraz bardziej złożone układy sektorowo-przestrzenne, w tym obszary rolnicze, które pod wpływem zmieniających się warunków i czynników wewnętrznych oraz zmieniającego się otoczenia podlegają ciągłym przemianom. Złożoność procesu przemian podkreśla to, że kształtują się one zarówno pod wpływem makroekonomicznych reguł rozwoju, które odnoszą się do gospodarki światowej, gospodarki kontynentów, grupy państw, czy poszczególnych krajów, reguł mezoekonomicznych związanych z układami regionalnymi, lokalnymi oraz poszczególnymi sektorami gospodarki, ale także reguł mikroekonomicznych, którymi rządzą się poszczególne podmioty gospodarcze (Zioło 1996). W zarządzaniu różnorodnymi układami i elementami sektorowo-przestrzennymi przez budowanie strategii rozwoju oraz kreowaniu odpowiednich instrumentów sterujących, bardzo ważną rolę odgrywa

jakość zasobów intelektualnych oraz kapitału ludzkiego i społecznego. W zależności od ich poziomu można coraz precyzyjniej poznawać prawidłowości kształtowania się tych złożonych procesów społecznych, gospodarczych i kulturowych dokonujących się w określonym miejscu przestrzeni geograficznej, które powinny służyć tworzeniu i wdrażaniu najkorzystniejszych strategii rozwoju. Dlatego ważnym zagadnieniem pozostaje doskonalenie metod badawczych pozwalających na poznanie złożonego mechanizmu przemian, a zwłaszcza relacji ilościowo-jakościowych, zmienności uwarunkowań i czynników je kształtujących (Zioło 2009a).

Odnosi się to także do obszarów wiejskich, na terenie których nasila się proces zmian tradycyjnej rolniczej bazy ekonomicznej i zastępowanie jej bazą związaną z działalnością pozarolniczą. Wynika to z postępu technologicznego w produkcji rolniczej, który wpływa na zwiększanie wydajności pracy i w zasadniczym stopniu ogranicza aktywizację zasobów pracy. Konsekwencją tego procesu jest zmniejszanie się ludności rolniczej¹, której udział w układach krajowych waha się od 10,6% w Wielkiej Brytanii i 12,1% w Niemczech do 37,3% w Polsce i 71,9% w Indiach, a także ludności aktywnej zawodowo w rolnictwie, której udział waha się od 0,9% w Wielkiej Brytanii i 1,1% w Niemczech do 10,8% w Polsce i 25,7% w Indiach.

W świetle przedstawionych przesłanek w prezentowanym opracowaniu podjęto problematykę roli zasobów intelektualnych, kapitału ludzkiego i społecznego w procesie rozwoju obszarów wiejskich. Obszary wiejskie nie są odizolowanymi strukturami przestrzennymi, a ich proces przemian dokonuje się w złożonym otoczeniu, które kształtują wdrażane reguły rynkowe oraz stosowane w polityce gospodarczej, zwłaszcza w odniesieniu do rolnictwa, odpowiednie instrumenty pośredniego i bezpośredniego oddziaływania. W procesie tym zmniejsza się rola tradycyjnych czynników produkcji na rzecz innowacyjnych pomysłów odpowiednio przygotowanych ludzi, dzięki którym oferowane produkty będą się odznaczać coraz wyższą konkurencyjnością, a także wartością dodaną.

Współcześnie efekty procesów przemian obszarów wiejskich zależą od jakości środowiska przyrodniczego, zasobów kapitału materialnego, jakości zasobów intelektualnych oraz stopnia ich wykorzystania w postaci kapitału ludzkiego, a także jakości kapitału społecznego (Bański 2001; Kamińska 2002). Odgrywają one także ważną rolę w kształtowaniu aspiracji jednostek ludzkich, a także aspiracji społeczeństwa danego układu przestrzennego. Rozwinięte aspiracje tworzą podstawowe przesłanki do wytyczania racjonalnych planów życiowych jednostek, jak i społeczeństwa danego układu przestrzennego, które wyrażają się w jakości tworzonej strategii rozwoju, stosowanych metodach zarządzania, organizacji życia jednostki, społeczeństwa, prowadzących do określonego poziomu rozwoju gospodarczego i kulturowego.

¹ Do ludności rolniczej zalicza się osoby, których źródłem utrzymania jest rolnictwo, tj. pracujący w rolnictwie oraz będący na ich utrzymaniu. Do ludności aktywnej zawodowo w rolnictwie zalicza się wszystkie osoby, których głównym zajęciem jest praca w rolnictwie, łowiectwie i rybołówstwie (*Rocznik Statystyczny GUS*, 2006, s. 723-724).

Rosnące zainteresowanie problematyką kapitału ludzkiego następowało wraz z nasilającym się postępowaniem naukowo-technicznym, wykorzystywaniem w procesach produkcyjnych coraz bardziej wydajnych i nowoczesnych maszyn i narzędzi oraz doskonaleniem organizacji w zakresie zarządzania produkcją i związanych z nią ludźmi. W historycznym procesie obok kapitału i ziemi rośnie znaczenie jakości kapitału ludzkiego jako ważnego czynnika wzrostu efektywności gospodarowania, podnoszenia konkurencyjności oferowanych produktów i usług oraz metod zarządzania. W literaturze przedmiotu treści pojęć *zasoby intelektualne*, *kapitał ludzki* i *kapitał społeczny* często nawzajem się przenikają. Problematyka ta znajduje odzwierciedlenie m.in. w pracach: Bał-Woźniak 2006; Bratnicki, Strużyna (2001); Chojnicki 2007; Grodzicki (2003); Łukasiewicz (2009); Pocztowski (2003); Rybak (2003); Strojny (2000); Szałkowski (1992, 2005); Świątała (2007).

W analizie procesów rozwoju różnej skali układów przestrzennych, w tym obszarów wiejskich ważne miejsce zajmują *zasoby intelektualne*. Zasobami intelektualnymi dysponują poszczególni mieszkańcy danej jednostki osadniczej czy danego obszaru. Obejmują one poziom, kierunki i jakość wykształcenia, które wpływają na wyposażenie ich w określoną wiedzę oraz umiejętności jej wykorzystania, wykształcone postawy przedsiębiorcze i potrzeby jej aktualizacji w różnych formach dokształcania i doskonalenia zawodowego. Duże znaczenie mają także zdolności i talent poszczególnych osób, umiejętności tworzenia i organizowania własnego warsztatu pracy, umiejętności funkcjonowania w strukturach społecznych i pracy w zespołach, a także cechy fizyczne jednostek (m.in. zdrowie, rozumienie potrzeb profilaktyki). Ważną rolę odgrywają także postawy związane ze świadomością potrzeb stałego przygotowywania się do innowacyjnych zachowań w warunkach kształtującego się procesu społecznego, gospodarczego, kulturowego, który następuje w zmieniających się warunkach politycznych. Kształtowanie się zasobów intelektualnych ma w głównym stopniu charakter osobisty poszczególnych jednostek, który następnie wpływa na jakość kapitału ludzkiego i społecznego².

W analizie literatury dotyczącej identyfikacji kapitału ludzkiego Łukasiewicz (2009, s. 20) przyjmuje, że „poprzez kapitał ludzki należy rozumieć zasób wiedzy, umiejętności, zdolności, kwalifikacji, postaw, motywacji oraz zdrowia, o określonej wartości, będący źródłem przyszłych zarobków czy satysfakcji, przy czym jest on odnawialnym i stale powiększanym potencjałem”. Wymienione cechy kapitału odnoszą się do ekonomicznego wykorzystania zasobów intelektualnych, które dokonuje się na określonym rynku pracy.

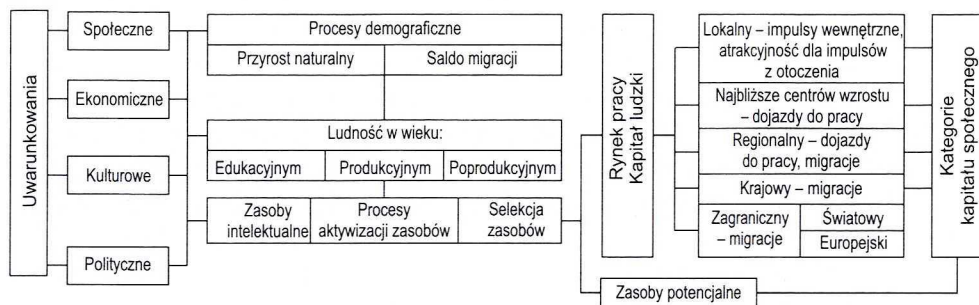
² Chojnicki (2007, s. 424) za Beckerem (1993) i Pakulską (2005) przyjmuje, że „kapitał ludzki tworzą ludzie wyposażeni w wiedzę naukową i umiejętności, które mogą być wykorzystane w usprawnieniu działalności praktycznej oraz tworzeniu i wytwarzaniu innowacji w gospodarce”. Uważa, że kapitał ludzki stanowi populację złożoną z czterech członów: ludności z wyższym wykształceniem, studentów, nauczycieli akademickich i pracowników naukowo-badawczych. Cechy te były podstawą do ustalania odpowiednich wskaźników empirycznych określających zmiany kapitału ludzkiego.

Kapitał społeczny przejawia się w umiejętności nawiązywania różnorodnych relacji zachodzących między osobami reprezentującymi odpowiedni poziom zasobów intelektualnych i kapitału ludzkiego. Pozwalają na budowanie współdziałania w zakresie realizacji założonych celów wykreowanych przez społeczność danej skali układu przestrzennego. Podstawą kapitału społecznego są więc dodatkowo umiejętności w zakresie samoorganizowania mieszkańców danych obszarów. Ważnym elementem organizowania społecznego jest zaufanie interpersonalne odnoszące się do ludzi, a także do sprawnie działających instytucji publicznych i podmiotów gospodarczych, funkcjonujących w warunkach rynkowych. Zaufanie to musi prowadzić do określonych korzyści ekonomicznych, społecznych, czy kulturowych oraz wpływać na przyspieszanie tempa rozwoju. Wzajemne zaufanie zwiększa oszczędność czasu, który zamiast na wzajemną kontrolę, możemy wykorzystać do wykonywania własnej działalności. W warunkach silniejszych więzi społecznych i wzajemnego zaufania można produkować więcej i bardziej efektywnie³. Ludzie zdolni do współpracy razem osiągają więcej, są bardziej kreatywni, tworzą sprawnie działające instytucje, pracują wydajniej na rzecz realizacji wspólnie założonych celów rozwojowych. Oznacza to, że kapitał społeczny jest czymś więcej niż sumą jednostek o określonej wartości zasobów intelektualnych, czy kapitału ludzkiego oraz instytucji i podmiotów gospodarczych. Zawiera on dodatkowo zachodzące między nimi relacje funkcjonalne, wpływając na zbiorowe wypracowywanie celów i strategii rozwoju, doboru metod ich realizacji, możliwości sprawniejszego gromadzenia środków na rzecz realizacji założonych celów, a także organizację procesów realizacyjnych⁴. Dobrze rozwinięty kapitał społeczny potrafi zintegrować mieszkańców, władze samorządowe, przedstawicieli biznesu i organizacji pozarządowych do wytyczania wspólnych dla danej społeczności celów rozwojowych, których realizacja będzie wpływać na podnoszenie jakości życia, zwiększanie zasobów finansowych gospodarstw i wzajemnego zaufania, a także podnoszenia konkurencyjności w zakresie przyciągania impulsów rozwoju płynących z otoczenia.

³ Białowolski i Węziak przytaczają wyniki badania dotyczące poziomu rozwoju kapitału intelektualnego krajów europejskich, w których w zakresie kapitału społecznego określanego poziomem zaufania jesteśmy na ostatnim miejscu wśród krajów Unii Europejskiej. Wykazujemy brak zaufania do: instytucji finansowych, policji, osób publicznych, osób zatrudnionych do wykonywania drobnych remontów w mieszkaniu. Nie ufamy także sobie, wyrazem czego jest ogromna armia ochroniarzy, angażująca wiele sprawnych osób, które powinny być wykorzystane w działalności produkcyjno-usługowej, na utrzymanie których przeznaczane są znaczne środki, które mogłyby być przeznaczone na inne cele. (*Miejsce Polski w intelektualnym wyścigu w Europie*, „Rzeczpospolita”, 7.04.2008).

⁴ Na podstawie istoty kapitału społecznego funkcjonuje rolnictwo francuskie. Dobrym przykładem są organizowane kooperatywy rolnicze oraz działania na rzecz rozwoju obszarów wiejskich. (Debelle *et al.* 1996; Fircowicz *et al.* 2006). Obniżenie kosztów produkcji osiąga się także przez współpracę rolników np. w zakresie wspólnego zakupu i gospodarowania sprzętem rolniczym, dzięki temu zakupione maszyny są w większym stopniu wykorzystywane w pracach polowych wielu rolników. Zmniejsza się w ten sposób zamrożenie kapitału, który jest efektywniej wykorzystywany i rozkładany na większą liczbę producentów rolnych, a nie na jedno gospodarstwo.

Proces kształtowania się zasobów intelektualnych, kapitału ludzkiego i społecznego jest złożony. W zasadniczym stopniu zależy od uwarunkowań społecznych, ekonomicznych, kulturowych i politycznych (ryc. 1).

Ryc. 1. Miejsce zasobów intelektualnych w procesie przemian

Źródło: Opracowanie własne.

Ważną rolę w tym zakresie odgrywają procesy demograficzne, w tym zwłaszcza przyrost naturalny oraz nasilenie migracji, głównie ze wsi do miasta oraz migracje zagraniczne, poziom i kierunki edukacji młodzieży, ludzi dorosłych, a także dokształcanie i doskonalenie zawodowe ludzi będących zarówno w wieku produkcyjnym, jak i poprodukcyjnym. Obszary wiejskie odznaczają się zwykle wyższymi wskaźnikami przyrostu naturalnego, większymi nawykami młodzieży do rzetelnej pracy i chęci edukacji. Uwidacznia się to m.in. w podejmowaniu kształcenia na poziomie wyższym, co zauważa się w zasięgach oddziaływaniu ośrodków akademickich w przestrzeni regionalnej (Borowiec 2007). Dzięki temu wzmacnia się krajowy potencjał demograficzny i intelektualny ośrodków miejskich, który dokonuje się także przez napływ do nich odpowiednio przygotowanej intelektualnie i zawodowo ludności wiejskiej. W tej sytuacji poziom i jakość wiejskich zasobów demograficznych w zakresie poziomu wykształcenia i stanu zdrowia jest bardzo ważnym zagadnieniem nie tylko dla tych obszarów, ale także dla całej gospodarki narodowej. Niezrozumiałe stają się więc ograniczenia na obszarach wiejskich w zakresie dostępu do instytucji edukacyjnych i ochrony zdrowia. Te negatywne działania w zasadniczym stopniu wpływają na kształtowanie rozmiarów i jakości zasobów intelektualnych aktywizowanych przez gospodarkę narodową oraz zagraniczne rynki pracy. Oznacza to, że wiejskie zasoby demograficzne powinny być wykorzystane do generowania nowych idei, rozwijania nowych kierunków działalności gospodarczej, społecznej, kulturowej, które nawiązują do tendencji rozwoju cywilizacyjnego oraz budowania na tej podstawie nowoczesnych centrów innowacyjnych⁵.

⁵ Kisielewicz i Surma podkreślają, że taką polską specjalnością może być informatyka. Studenci tej specjalności z polskich uczelni zdobywają laury w najbardziej prestiżowych światowych konkursach, dzięki czemu Polska w rankingach zawodów informatycznych zajmuje drugie miejsce, za Rosją ale

Ważnym zagadnieniem w tym procesie jest aktywizacja zasobów intelektualnych. Procesy aktywizacji zasobów intelektualnych dokonują się z reguły przez ich selekcję na określonym rynku pracy. W wyniku aktywizacji zawodowej, część zasobów intelektualnych jest przekształcana w kapitał ludzki. Część zasobów intelektualnych może nie być aktywizowana przez rynek pracy i pozostaje jako zasoby potencjalne. Mogą one być wykorzystane w wyniku zmian rozmiarów czy jakości dotychczasowego rynku. Potencjalne zasoby reprezentowane są przez osoby, które nie znalazły zatrudnienia na rynku pracy w wyniku jego ograniczenia lub posiadanych kwalifikacji i umiejętności nie odpowiadających jego potrzebom. Osoby te w poszukiwaniu pracy z reguły uruchamiają procesy migracji. Kapitał ludzki danej jednostki terytorialnej jest więc związany z lokalnymi rynkami i w powiązaniu z istniejącymi zasobami intelektualnymi może tworzyć wewnętrzne impulsy rozwojowe przez podnoszenie atrakcyjności danego obszaru dla napływu zewnętrznych czynników rozwoju z otoczenia krajowego czy międzynarodowego. Zasoby intelektualne danego obszaru mogą być także aktywizowane przez najbliższe centra wzrostu przez codzienne dojazdy do pracy, a także przez regionalne i krajowe rynki pracy.

Niepełne wykorzystanie zasobów intelektualnych zwłaszcza obszarów wiejskich, ograniczają także uwarunkowania społeczne, ekonomiczne, kulturowe, czy polityczne oraz jakość zarządzania, które w małym stopniu pobudzają rozmiary i strukturę miejscowych czy najbliższych rynków pracy. Nadmiar zasobów intelektualnych obszarów wiejskich w wyniku ich częściowej aktywizacji oraz nakładające się na nie aspiracje i plany życiowe poszczególnych osób, a także chęci zapewnienia sobie i najbliższym odpowiednich warunków życia, mogą pobudzać wewnętrzne impulsy rozwojowe danego układu przestrzennego oraz podnosić ich pozycję konkurencyjną dla lokalizacji nowej działalności gospodarczej lub uruchamiać procesy migracji krajowych i zagranicznych (Bojar 2001; Kudełko 2007)⁶. Wewnętrzny rozwój obszarów wiejskich dokonuje się najczęściej w wyniku powstawania indywidualnych podmiotów gospodarczych lub napływu kapitału inwestycyjnego z otoczenia. Indywidualną

przed Chinami, Ukrainą, Kanadą, USA i Japonią. (*Matematyka nie tylko dla twardzieli*, „Rzeczpospolita”, 25.05.2008). Są więc bardzo cenne zasoby intelektualne, które w kraju są wykorzystywane w małym stopniu, a wzbogacają kapitał ludzki firm zagranicznych. Zasoby te przy określonej polityce, należy wykorzystać w kraju, tworząc innowacyjne w świecie centra rozwoju, które będą przyspieszać kształtowanie społeczeństwa informacyjnego. Część zasobów zatrudniają centra badawcze dużych korporacji, które lokalizują swoją działalność w Polsce m.in.: Google, IBM, ABB, Samsung, Siemens, Intel, Motorola, GE, Microsoft. Wykonywane tam prace w większości powielają cudze pomysły albo powtarzają sprawdzone wzorce biznesowe. (Zioło 2009b).

⁶ Na przykład znaczna część młodzieży wiejskiej po zdobyciu określonego wykształcenia i zawodu, ze względu na ograniczone możliwości realizacji swoich planów życiowych i zdobycia zatrudnienia w miejscu zamieszkania, wykazuje tendencje migracji do większych ośrodków rozwoju społeczno-gospodarczego i kulturowego, a także za granicę. Szczegółowe studia empiryczne na ten temat zainicjowane były w zespole prof. M. Dobrowolskiej, a określone na ich podstawie prawidłowości są nadal aktualne (np. Dobrowolska 1964, 1968; Herma 1966; Turczyn-Zioło 1979).

działalność gospodarczą podejmują osoby o odpowiednim przygotowaniu zawodowym w warunkach sprzyjających do rozwoju biznesu (Kamińska 2006)⁷. Rozmiary i jakość zasobów intelektualnych danej jednostki przestrzennej mogą być również ważnym czynnikiem przyciągania zewnętrznych impulsów rozwoju w formie wpływu kapitału, głównie nowych inwestycji krajowych czy zagranicznych. Zasoby te stwarzają możliwości kształtowania kapitału ludzkiego niezbędnego do podjęcia działalności nowo lokalizowanych firm (Bojar 2001).

Część kapitału ludzkiego reprezentowanego przez osoby zamieszkałe w danej jednostce osadniczej i znajdujące swoje miejsce na rynku pracy oraz część potencjalnych zasobów intelektualnych wpływają na kształtowanie kapitału społecznego, którego działalność może obejmować zasięg lokalny, regionalny czy krajowy. Wraz z tym jest m.in. poziom współpracy indywidualnej działalności gospodarczej, jakość i poziom wykształcenia przedstawicieli osób wybieranych do samorządowych struktur władzy lokalnej, regionalnych, czy do parlamentu, a także pojawianie się różnego typu instytucji i form działalności pozarządowej pracujących na rzecz układu lokalnego czy regionalnego. Przykładem może być nasilenie występowania różnych form działalności pozarządowej (Woźniak 2001; Załuska *et al.* 1996). W układach przestrzennych odznaczają się one zwykle dużym stopniem zróżnicowania. Duże zróżnicowanie przestrzenne stopnia koncentracji demograficznej organizacji pozarządowych w woj. małopolskim, podkreśla różną jakość zasobów społecznych jednostek gminnych (ryc. 2).

Szczególne nasilenie aktywności społecznej przejawia się w zakresie działalności straży pożarnych, które mają już długą tradycję w układach lokalnych i odgrywają ważną rolę samozabezpieczenia przed nieszczęściami losowymi. Na inicjalnym etapie znajdują się towarzystwa, które w przestrzeni województwa występują sporadycznie, głównie na terenie gmin bardziej gospodarczo rozwiniętych (ryc. 3).

Interesującym przykładem wpływu jakości zasobów społecznych na rozwój może być powstanie w 2005 r. Stowarzyszenia Rozwoju Regionalnego i Lokalnego „PRO-GESS” w Dzierdziejówce k. Stalowej Woli. Stowarzyszenie powstało głównie z inicjatywy ludzi z wyższym wykształceniem, którzy prowadzą działalność gospodarczą lub są już częściowo na emeryturze, a wcześniej zajmowali kierownicze stanowiska w zarządzaniu przedsiębiorstwami przemysłowymi, rolnictwem, instytucjami oświatowymi i in. Stowarzyszenie współdziała także z ludźmi nauki wywodzącymi się z obszaru Polski Południowo-Wschodniej. Członkowie Towarzystwa we współpracy z francuskimi kooperatywami rolniczymi pobudzili szerokie badania naukowe nad procesami restrukturyzacji rolnictwa Polski Południowo-Wschodniej, wpłynęli na rozwijanie ba-

⁷ O znaczeniu wpływu instrumentów prawnych świadczy to, że w ciągu dwóch lat obowiązywania *Ustawy o działalności gospodarczej z 23 grudnia 1988 r.* powstało 2 mln prywatnych firm, które dały zatrudnienie 6 mln obywateli. Należy zaznaczyć, że *Ustawa* zdaniem przedstawiciela Komisji Europejskiej w pełni odpowiada współczesnym wymaganiom UE. (*Jego przedsiębiorczość*, rozmowa Różyckiego z Wilczkiem, „Angora”, 14.04.2009, s. 12-13).

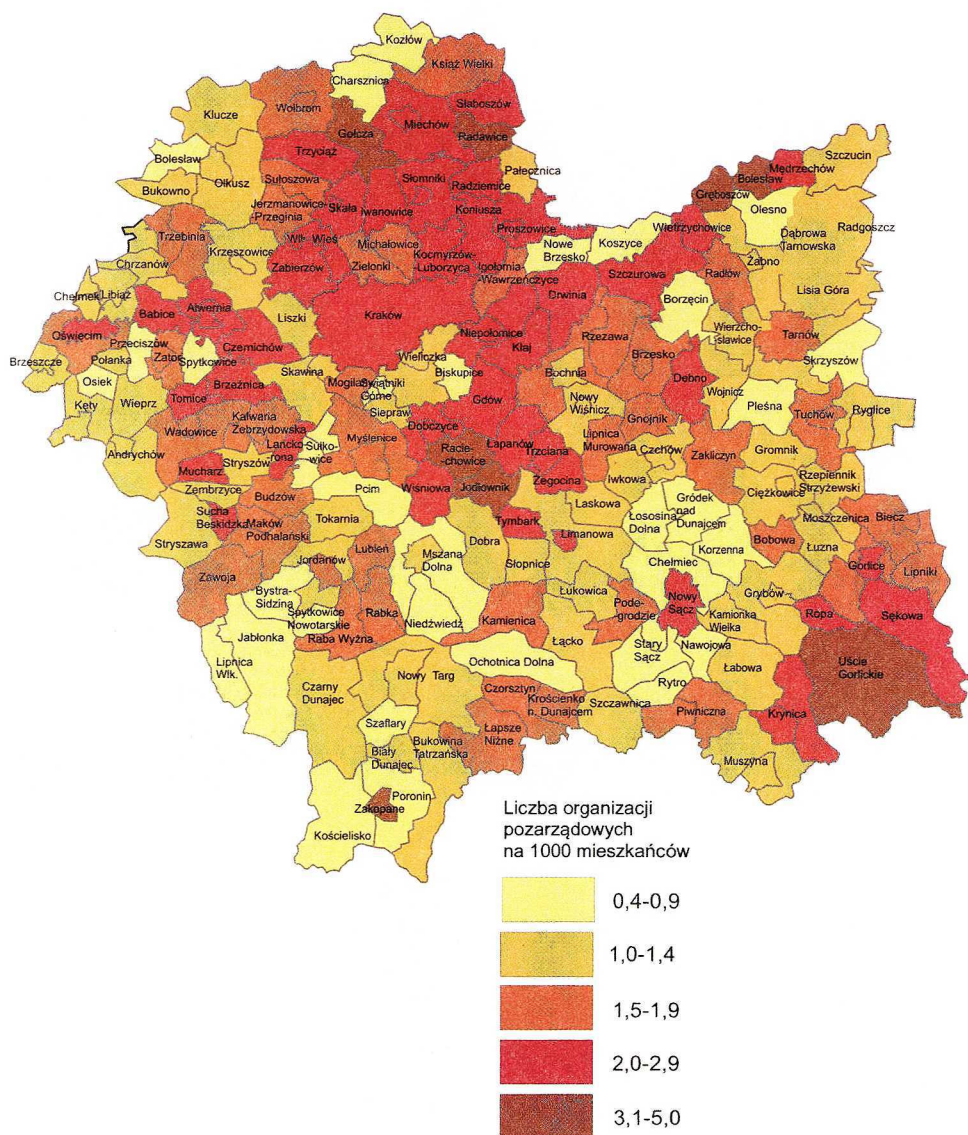
dań naukowych związanych z wykorzystaniem wyciągu z lucerny jako dodatku w żywieniu. W wyniku nawiązanej współpracy z instytucjami niemieckimi, białoruskimi, litewskimi i ukraińskimi oraz władzami woj. lubelskiego podjęto inicjatywę reaktywowania dawnej drogi wodnej Dniepr-Bug-Wisła-Odra. W ramach prac Towarzystwa były zorganizowane trzy międzynarodowe konferencje naukowe i dwie krajowe. Wyniki prac częściowo zostały już opublikowane w czterech tomach Studiów Regionalnych i Lokalnych. Dotyczyły one perspektyw rozwoju rolnictwa w departamencie Aube, roli lucerny w żywieniu ludzi i zwierząt, prozdrowotnych działań ekstraktu z liści lucerny w żywieniu człowieka, a także zainicjowano prace nad tomem poświęconym kooperatywie SCARA, którą potraktowano jako wzór do naśladowania, m.in. w zakresie przebudowy struktury rolnictwa oraz budowania kapitału społecznego obszarów wiejskich Polski Południowo-Wschodniej. Tom został wydany przez PAN, Oddział w Krakowie w serii Prac Komisji Nauk Ekonomicznych, a w wyniku szerszego zainteresowania został przetłumaczony na język francuski. Prace Towarzystwa wzbudzają coraz większe zainteresowanie instytucji naukowych, czego wyrazem są publikacje pracowników różnych ośrodków naukowych w wydawanych Studiach. Szczególna rola Stowarzyszenia polega na skupieniu wokół problematyki wykorzystania lucerny w żywieniu ludzi i zwierząt, mało do tej pory powiązanych ze sobą, przedstawicieli nauki z różnych ośrodków akademickich w Polsce a także z zagranicy, którzy upowszechniają swoje dotychczasowe wyniki badawcze i ponownie je pogłębiają⁸.

W procesie kształtowania obszarów wiejskich ważną rolę odgrywają relacje zachodzące między rozmiarami i jakością zasobów intelektualnych, kapitału ludzkiego i społecznego, kategoriami ich uwarunkowań oraz typami rynków pracy. Relacje te przedstawia tabela 1.

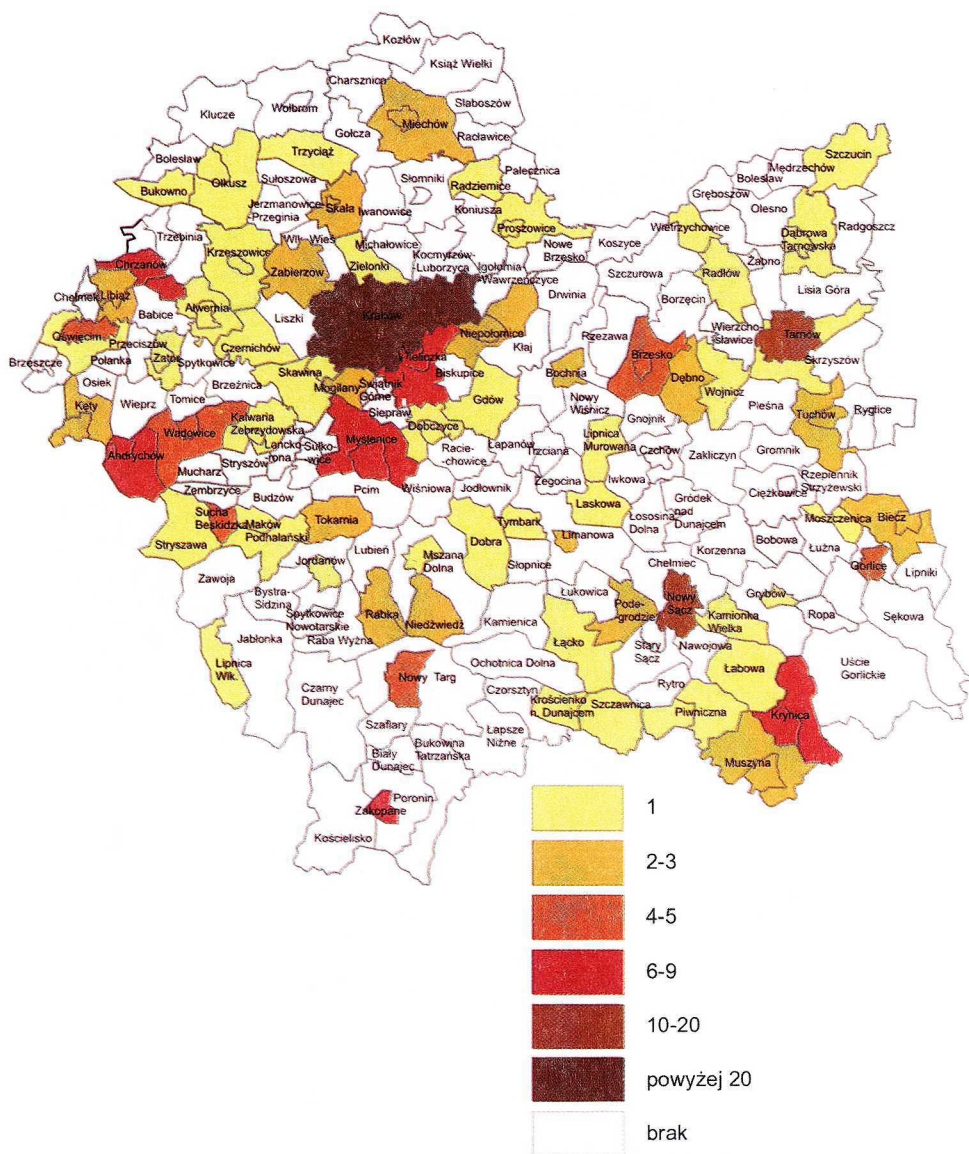
W tabeli wzdłuż przekątnej występują macierze obrazujące relacje zachodzące w strukturze wyróżnionych cech modelu, np. relacje zachodzące w strukturze zasobów intelektualnych opisuje macierz – $[d^d]$, wewnętrzne relacje zachodzące w uwarunkowaniach społecznych przedstawia, macierz – $[s^s]$, zachodzące w strukturze uwarunkowań kulturowych – $[k^k]$, zachodzące w wewnętrznych rynkach układów lokalnych ilustruje macierz – $[l^l]$, rynkach krajowych – $[c^c]$, a rynków międzynarodowych $[z^z]$. Szczególne znaczenie dla obszarów wiejskich mają dwie ostatnie macierze, które określają sytuację na rynku krajowym i międzynarodowym. Występujące tam prawidłowości mogą być ważnymi przesłankami kształtowania lokalnych zasobów intelektualnych mogących znaleźć swoje miejsce w przestrzeni krajowej i światowej.

Zasoby intelektualne, kapitał ludzki i społeczny danego układu przestrzennego nie stanowią odizolowanych elementów, ale wykazują określone relacje z uwarunkowaniami społecznymi, ekonomicznymi, kulturowymi i politycznymi oraz różnymi

⁸ Na podstawie dotychczasowych badań został przyznany grant pt. *Opracowanie technologii produkcji koncentratu białkowo-ksantofilowego z lucerny (Medicago sativa) i produktów na bazie zaplecza technologicznego cukrowni oraz jego zastosowanie dla poprawy dobrostanu oraz efektywności produkcji zwierzęcej*, którego pracami kieruje prof. E. Grela z Uniwersytetu Przyrodniczego w Lublinie.

Ryc. 2. Koncentracja demograficzna organizacji pozarządowych w układzie gminnych jednostek samorządowych woj. małopolskiego w 2004 r.
Źródło: Opracowanie własne na podstawie banku danych statystycznych KRS (ryc. 2-4).

Ryc. 3. Towarzystwa w układzie gminnych jednostek samorządowych woj. małopolskiego w 2004 r.

Tabela 1

Relacje między zasobami intelektualnymi,
uwarunkowaniami i rynkiem pracy

Cechy			Zasoby intelektualne	Kapitał ludzki	Kapitał społeczny	Uwarunkowania				Rynek			
						Spo- łeczne	Ekono- miczne	Kultu- rowe	Poli- tyczne	Lokal- ny	Regio- nalny	Krajo- wy	Między- narodowy
			D	H	M	S	E	K	P	L	R	C	Z
Zasoby intelektualne		D	d ^d	d ^h	d ^m	d ^s	d ^e	d ^k	d ^p	d ^l	d ^r	d ^c	d ^z
Kapitał ludzki		H	h ^d	h ^h	h ^m	h ^s	h ^e	h ^k	h ^p	h ^l	h ^r	h ^c	h ^z
Kapitał społeczny		M	m ^d	m ^h	m ^m	m ^s	m ^e	m ^k	m ^p	m ^l	m ^r	m ^c	m ^z
Uwarunkowania	społeczne	S	s ^d	s ^h	s ^m	s ^s	s ^e	s ^k	s ^p	s ^l	s ^r	s ^c	s ^z
	ekonomiczne	E	e ^d	e ^h	e ^m	e ^s	e ^e	e ^k	e ^p	e ^l	e ^r	e ^c	e ^z
	kulturowe	K	k ^d	k ^h	k ^m	k ^s	k ^e	k ^k	k ^p	k ^l	k ^r	k ^c	k ^z
	polityczne	P	p ^d	p ^h	p ^m	p ^s	p ^e	p ^k	p ^p	p ^l	p ^r	p ^c	p ^z
Rynek	lokalny	L	l ^d	l ^h	l ^m	l ^s	l ^e	l ^k	l ^p	l ^l	l ^r	l ^c	l ^z
	regionalny	R	r ^d	r ^h	r ^m	r ^s	r ^e	r ^k	r ^p	r ^l	r ^r	r ^c	r ^z
	krajowy	C	c ^d	c ^h	c ^m	c ^s	c ^e	c ^k	c ^p	c ^l	c ^r	c ^c	c ^z
	zagraniczny	Z	z ^d	z ^h	z ^m	z ^s	z ^e	z ^k	z ^p	z ^l	z ^r	z ^c	z ^z

Źródło: Opracowanie własne.

zasięgami rynku. Relacje te obejmują powiązania pasywne i aktywne. Powiązania pasywne opisują kolumny macierzy, które wyrażają wpływ na daną cechę pozostałych cech, np. wpływ na kształtowania zasobów intelektualnych – kolumna macierzy od $[h^d]$ po $[z^d]$. Obrazuje ona wpływ na kształtowanie się zasobów intelektualnych kapitału ludzkiego $[h^d]$, społecznego $[m^d]$, uwarunkowań społecznych $[s^d]$, ekonomicznych $[e^d]$, kulturowych $[k^d]$ i politycznych $[d^d]$ oraz wpływ rynków pracy: lokalnego $[l^d]$, regionalnego $[r^d]$, krajowego $[c^d]$ i zagranicznych $[z^d]$.

Powiązania aktywne przedstawiają wiersze macierzy, które ilustrują wpływ danej cechy na cechy pozostałe, np. wpływ zasobów intelektualnych na pozostałe cechy obrazują macierze od $[d^h]$, do $[d^z]$. Wśród nich wpływ zasobów intelektualnych na kapitał społeczny ilustruje macierz $[d^m]$, na uwarunkowania społeczne macierz $[d^s]$, a na międzynarodowe rynki pracy macierz $[d^r]$.

Macierze $[d^s]$ i $[s^d]$ nie są sobie równe. Pierwsza w nich $[d^s]$ przedstawia wpływ zasobów intelektualnych na uwarunkowania społeczne, a druga relacje odwrotne $[s^d]$ – wpływ uwarunkowań społecznych na zasoby intelektualne.

Przedstawione w modelu macierze obejmują trzy grupy.

Pierwszą reprezentują macierze położone wzdłuż przekątnej tablicy, które ilustrują:

- wewnętrzne relacje zachodzące w strukturze zasobów intelektualnych, kapitału ludzkiego i społecznego, od $[d^d]$ do $[m^m]$;
- wewnętrzne relacje zachodzące w strukturze poszczególnych kategorii uwarunkowań, od $[s^s]$ do $[p^p]$;
- wewnętrzne relacje zachodzące w strukturze wyróżnionych typów rynku, od $[r^r]$ do $[z^z]$.

Drugą grupę tworzą wiersze macierzy określające aktywny wpływ:

- zasobów kapitału ludzkiego i społecznego na:
 - wyróżnione kategorie uwarunkowań, macierze od $[d^s]$ do $[m^p]$, oraz
 - wyróżnione typy rynków, macierze od $[d^l]$ do $[m^z]$.
- wyróżnionych kategorii uwarunkowań na:
 - zasoby intelektualne, kapitał ludzki i społeczny, macierze od $[s^d]$ do $[p^m]$,
 - typy rynków, macierze od $[s^l]$ do $[p^z]$.
- typów rynku na:
 - zasoby intelektualne, kapitał ludzki i społeczny, macierze od $[l^d]$ do $[z^m]$,
 - typy uwarunkowań, macierze od $[l^s]$ do $[z^p]$.

Trzecią grupę tworzą kolumny macierzy określające pasywne oddziaływanie na:

- zasoby intelektualne, kapitał ludzki i społeczny:
 - uwarunkowania, macierze od $[s^d]$ do $[p^m]$,
 - rynki, macierze od $[l^d]$ do $[z^m]$,
 - uwarunkowania:
 - zasoby intelektualne, kapitał ludzki i społeczny, macierze od $[d^s]$ do $[m^p]$,
 - rynki, macierze od $[l^s]$ do $[z^p]$,

– rynki:

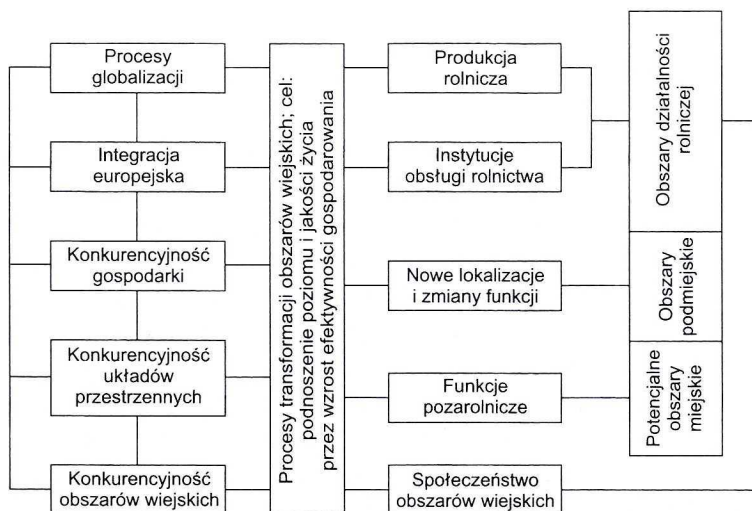
- zasobów intelektualnych, kapitału ludzkiego i społecznego, macierze od [d'] do [m²],
- uwarunkowań, macierze, od [s'] do [p²].

Zarysowany model wskazuje na złożony mechanizm kształtowania układów przestrzennych, w tym także obszarów wiejskich. Poznanie tego procesu jest bardzo ważną przesłanką do budowania strategii rozwoju, a następnie podejmowania racjonalnych decyzji. Aktywizacja zasobów intelektualnych, kapitału ludzkiego i społecznego przez miejscowe i najbliższe rynki pracy jest ważnym czynnikiem ich rozwoju. Natomiast przez odpływ zasobów intelektualnych uaktywnia się zazwyczaj negatywna jego selekcja, która może wpływać na osłabienie możliwości rozwoju społeczno-gospodarczego i kulturowego obszarów wiejskich oraz ich stopniową marginalizację. Oznacza to, że na szczeblu samorządowym dbałość o rozmiary i jakość zasobów intelektualnych oraz kształtowanie kapitału ludzkiego i społecznego jest bardzo ważnym zadaniem. Proces kształtowania jakości zasobów intelektualnych jednostki ludzkiej uaktywnia się już na poziomie edukacji podstawowej i ponadpodstawowej, które są w gestii samorządowych władz gminnych (Turczyn-Zioło 1979).

Rozmiary i aktywizacja zawodowa miejscowych (regionalnych) zasobów intelektualnych pozwalają na kształtowanie jakości kapitału ludzkiego. W procesie tym wybierane są te jednostki ludzkie z zasobów intelektualnych, na które istnieje zapotrzebowanie na miejscowym rynku pracy. Na obszarach wiejskich rynek ten tworzą gospodarstwa rolne, przedsiębiorstwa, indywidualne podmioty gospodarcze produkcyjne i usługowe oraz instytucje. Ważną rolę odgrywają także rynki pracy najbliższego otoczenia, reprezentowane najczęściej przez ośrodki miejskie o funkcjach lokalnych, regionalnych, czy krajowych. W procesie ich funkcjonowania, jak już wspomniano, część zasobów intelektualnych obszarów wiejskich może być aktywowana w wyniku dojazdów do pracy, a także migracji.

W związku z proponowanym modelem należy przyjąć, że proces przemian obszarów wiejskich jest złożony i powinien nawiązywać do współczesnych tendencji rozwoju cywilizacyjnego, który zmierza w kierunku kształtowania społeczeństwa informacyjnego i rozwoju gospodarki opartej na wiedzy (ryc. 4).

W przeciwnym razie uruchamiają się procesy marginalizacji i wykluczania poszczególnych obszarów z konkurencyjnej aktywności gospodarczej. Procesy transformacji obszarów wiejskich, podobnie jak różnej skali układów przestrzennych powinny zmierzać do podnoszenia jakości życia przez wykorzystanie współczesnych reguł wzrostu efektywności gospodarowania. W sytuacji integrującej się gospodarki światowej wpływają na nie procesy globalizacji oraz związane z nimi procesy integracji europejskiej, a także poziom i jakość gospodarki poszczególnych krajów. Procesy te bardzo silnie mogą wpływać na ograniczanie możliwości rozwoju obszarów wiejskich, m.in. przez dostarczanie na ich teren tanich produktów pochodzących z innych krajów, które eliminują dotychczasową lokalną produkcję czy usługi, a w konsekwencji czy-

Ryc. 4. Uwarunkowania rozwoju obszarów wiejskich

Źródło: Opracowanie własne (ryc. 4 i 5).

nią nieopłacalną także produkcję rolniczą prowadzoną nawet na zaspokojenie potrzeb rodziny i gospodarstwa. Szczególnym przypadkiem w tym zakresie jest ograniczenie działalności produkcyjnej przemysłu odzieżowego, obuwniczego, cukrowniczego, upadek przemysłu stocznioowego i in. Podstawowym czynnikiem kreującym zachowanie się różnej skali układów przestrzennych są reguły konkurencji zachodzące między poszczególnymi kategoriami obszarów, jak i podmiotami gospodarczymi funkcjonującymi na ich terenie. W konsekwencji wpływają one także na kształtowanie się obszarów wiejskich oraz potencjał podmiotów gospodarczych i jakość instytucji występujących na ich terenie, a także na jakość społeczeństwa. Tempo i nasilenie procesów przemian obszarów wiejskich dokonuje się nie tylko w zależności od zasobów materialnych ale także rozmiarów zasobów intelektualnych, jakości kapitału ludzkiego i kapitału społecznego, pod wpływem których dokonuje się zmiana wiejskiej bazy ekonomicznej. W konsekwencji, w przestrzeni społeczno-gospodarczej i kulturowej obszarów wiejskich występują różne możliwościami rozwoju. Może on dokonywać się na bazie produkcji rolniczej, której efektywność powinny wspierać dobrze zorganizowane instytucje obsługi, będące ważnym elementem kompleksu rolniczo-przetwórczego (Debelle *et al.* 1996; Ficowicz *et al.* 2006; Styś 1983; Zegar 1984; Ziolo 1991, 2008).

Obszary wiejskie w zależności od położenia oraz warunków lokalnych i regionalnych mogą także zmierzać w kierunku zmiany bazy ekonomicznej i rozwijać się na podstawie funkcji pozarolniczych⁹. Szczególnie odnosi się to do wsi podmiejskich lub obszarów odznaczających się określonymi atutami dla rozwoju innych sektorów gospo-

⁹ Problematyka ta w przeszłości była przedmiotem prac Komitetu Badań Rejonów Uprzemysławianych PAN (np. Dobrowolska 1968; Ziolo 1978, czy badań stref podmiejskich (Dobrowolska 1964).

darki (np. przemysłu, usług, turystyki, lecznictwa, rekreacji). W procesie stopniowego eliminowania działalności rolniczej stanowią one potencjale obszary miejskie, które mogą być przyłączane do sąsiednich miast, może następować przywracanie czy nadawanie im praw miejskich, a także mogą pozostać jako zurbanizowane jednostki wiejskie.

Na kierunki transformacji obszarów wiejskich wpływają bardzo zróżnicowane uwarunkowania, które związane są z: ich rentą położenia w przestrzeni, polityką rozwoju rolnictwa i gospodarki żywnościowej, jakością instytucji i instrumentów prawnych stymulujących kierunki rozwoju produkcji rolniczej i pozarolniczej. Ważną rolę odgrywają także: techniczne uzbrojenie pracy, organizacja zaopatrzenia i zbytu związana głównie z produkcją rolniczą, stopień aktywności zawodowej ludności wiejskiej, zasoby intelektualne oraz jakość kapitału ludzkiego i społecznego (ryc. 5).

Uwarunkowania te mogą być wzmacniane przez: zagospodarowania infrastrukturalne, głównie w zakresie dostępności komunikacyjnej, odległość od centrów wzrostu, walory środowiska, efektywność gospodarowania, rynek rolny, dochody gospodarstw wiejskich, rynek pozarolniczy, kształtowanie postaw przedsiębiorczych, rozwijanie: aspiracji, myślenia strategicznego, planowania, kształcenie, doskonalenie zawodowe.

Ryc. 5. Uwarunkowania procesów transformacji obszarów wiejskich

gospodarczych. Szczególne znaczenie ma zwiększanie dochodów gospodarstw, które umożliwiając odpowiednią akumulację, wpływają na określoną chłonność rynku lokalnego oraz kształtowanie postaw przedsiębiorczych, rozwijanie aspiracji, umiejętności myślenia strategicznego, a także procesy edukacyjne. Między uwarunkowaniami a cechami rozwoju występują bardzo silne powiązania funkcjonalne, które otwierają nowe problemy badawcze. Powinny być one wykorzystane w procesie zarządzania przez dobrze przygotowany kapitał ludzki, który pobudzi do działania i wygeneruje nową jakość kapitału społecznego.

W procesach budowania kapitału społecznego obszarów wiejskich ogólnym celem powinny być działania prowadzące do podnoszenia jakości życia i zwiększania strumieni finansowych płynących do gospodarstw domowych. Przykładem nieznamomości reguł kształtowania kapitału społecznego obszarów wiejskich może być propozycja podawania przy cenach produktów rolniczych cen skupu surowców od rolników. Działania te mogą tylko doprowadzić do nasilenia antagonizmów społecznych. Z punktu widzenia tworzenia kapitału społecznego, niezrozumiała jest także zapowiedź sadowników o strajku, ponieważ owoce w skupie za tanie są. Zapomina się przy tym, że ceny wynikają z mechanizmu rynku, w którym relatywnie wysoką marżę za owoce przejmują pośrednicy. Na przykład za 1 kg jabłek deserowych w skupie proponuje się średnio 50-80 gr, natomiast ich cena na rynku wynosi od 2,5 zł do 3,5 zł. Różnicę przejmują pośrednicy, którzy pojawili się w wyniku słabej organizacji samych ogrodników. Podobnie, w zakładzie przetwórczym ogrodnik otrzymuje 15-18 gr za kg jabłek przemysłowych, a w skupach u pośredników cena waha się od 12 do 15 gr, podczas gdy dwa lata temu zakłady płaciły średnio 80 gr za 1 kg owoców przeznaczonych na koncentrat¹⁰. Nawet niższe obecnie o ok. 50% zbiory jabłek nie wpływają na wzrost cen skupu, podczas gdy sadownicy uważają, że ceny skupu powinny być proporcjonalnie wyższe. Poważny wpływ na ten stan rzeczy mają uwarunkowania gospodarki światowej. Polska jest drugim po Chinach producentem koncentratu jabłkowego. W 2008 r. jego eksport wyniósł 220-230 tys. t, a przewiduje się, że w 2009 r. będzie on niższy i wyniesie 170-180 tys. t., ponieważ na rynku światowym zapotrzebowanie na koncentrat jabłkowy jest mniejsze. Wpływają na to zapasy koncentratu z poprzednich lat oraz zmniejszenie zapotrzebowania rynku na jego produkty. Przy ogólnym zmniejszeniu zasobów finansowych ludności, związanym z kryzysem, konsumenci zastępują soki tańszymi produktami z mniejszą jego zawartością. W przypadku nasilającego się kryzysu i dalszego zmniejszania zasobów finansowych ludności, sytuacja może jeszcze bardziej się pogłębić. Obecnie ze względu na niskie ceny jabłek poważne problemy ekonomiczne będą mieli ogrodnicy, ze względu na konieczność wywiązywania się np. ze spłat kredytów, czy pożyczek zaciągniętych na uruchomienie produkcji. Szacuje się, że trudności te może mieć ok. 200 tys. rolników, którzy są właścicielami gospodarstw towarowych. W wyniku niskich cen skupu oraz wyższych kosztów pracy, ogrodnikom

¹⁰ Dane zaczerpnięto z: *Jabłka zgniją w sadach, bo są za tanie*, „Gazeta Wyborcza”, 10.09.2009.

nie opłaca się zbierać jabłek i planują podjąć protesty przez blokowanie zakładów przetwórczych. Jednocześnie przy dużym rozdrobnieniu producentów jabłek występuje niekorzystne dla nich zjawisko dyktowania zaniżonych cen przez przedsiębiorców.

Tymczasem rozwiązania tego problemu należy szukać w oddolnej samoorganizacji ogrodników, która powinna mieć na celu wyeliminowanie pośredników i w efekcie podzielenie się zyskiem osiąganym przez nich z konsumentami. Ważną rolę w tym zakresie odgrywa kapitał społeczny, który polega na wykorzystywaniu zjawiska synergii. Przedstawiona sytuacja świadczy o tym, że obecne warunki nie do końca pozwalają na zwiększenie efektów ekonomicznych związanych z wykorzystaniem kapitału społecznego. Należy mniemać, że częściowo wynika to z braku wzajemnego zaufania oraz chęci wspólnego podejmowania działań na rzecz ograniczenia kosztów przez oddolnie kształtowane struktury organizacyjne, zwłaszcza w zakresie zaopatrzenia gospodarstw ogrodniczych w środki produkcji i upraw, zakupu wspólnych maszyn, a także organizowanie zbytu produktów ogrodniczych oraz ich przetwórstwa z pominięciem pośredników¹¹. Dzięki wykorzystaniu zdolności samoorganizacji ogrodnicy mogliby decydować o cenie przez organizowanie zarządzanych przez siebie punktów sprzedaży hurtowej i detalicznej oraz tworzenie zarządzanych przez nich zakładów przetwórczych. Eliminując pośredników z obrotu produktami rolniczymi można zaproponować niższą cenę sprzedaży produktów, co pozwoliłoby na pogłębienie rynku na oferowane produkty, oraz podniesienie cen skupu¹². Jeżeli porównamy ceny skupu od rolników oraz ceny gotowych produktów w handlu, podobna sytuacja występuje także na rynku produkcji zwierzęcej czy zbożowej.

Poznając zarysowany mechanizm okazuje się, że propozycja podana przy cenie detalicznej cen skupu nie da spodziewanych ekonomicznych rezultatów, natomiast uruchomi tylko nasilenie konfliktów społecznych najmniej potrzebnych w obecnych warunkach politycznych i funkcjonowania gospodarki. Pobudzając rozwój kapitału społecznego, przez samoorganizację producentów rolnych, należy zmierzać do tworzenia wspólnych inwestycji związanych ze skupem, dystrybucją i przetwórstwem produktów, eliminując w ten sposób pośredników. Obecną marżą np. po połowie można się podzielić z konsumentem, podnosząc ceny skupu ale też obniżając ceny detaliczne, co wpłynie na pogłębienie chłonności rynku. Zachowania te wpłyną na podniesienie efektywności produkcji oraz przyspieszą kształtowanie się kapitału społecznego. W procesie tym

¹¹ Należy nadmienić, że proces zmian organizacji produkcji i zbytu produkcji rolniczej został przedstawiony na przykładzie kooperatywy SCARA (Debelle *et al.* 1996). Głównym jego celem było wyeliminowanie z obrotu produktami rolniczymi pośredników, którzy podobnie jak obecnie w Polsce przejmują znaczą część marży, podnosząc ceny na gotowe wyroby, a tym samym ograniczając ich chłonność rynku zbytu.

¹² Przykładowo można przyjąć, że cena jabłek na rynku wynosi ok. 2-3 zł, a skupu ok. 50 gr, a marża pośredników wynosi ok. 2 zł. Wówczas dzięki samoorganizacji można obniżyć cenę rynkową np. do 1,5 zł, co zwiększy chłonność rynku, a ceny skupu podnieść do ok. 1 zł, pozostałe, czyli po 50 gr. zarabiają producenci i konsumenci.

następuje wniesienie własnego wkładu finansowego do planowanych przedsięwzięć, którym trzeba racjonalnie zarządzać. Do zarządzania wspólnym kapitałem będą wybierane osoby o odpowiednich kwalifikacjach zawodowych, właściwej postawie moralnej i dużym zaufaniu społeczności lokalnej. Znajdzie to także swój pozytywny wyraz w gospodarce narodowej, przez to, że w mechanizmie demokratycznych wyborów do władz, zostaną wykorzystane reguły konkurencji intelektualnej. Wybór będzie następował według kryteriów kwalifikacji, postaw etycznych, umiejętności zarządzania, godzenia interesów społecznych oraz rozwiązywania potencjalnych konfliktów. Procesy powstawania oddolnych inicjatyw samoorganizacji producentów rolnych na obszarach wiejskich powinny nawiązywać do tradycji ruchu spółdzielczego oraz wspierać je odpowiednimi instrumentami prawnymi i ekonomicznymi.

W świetle przedstawionych rozważań należy przyjąć, że problematyka badawcza wpływu zasobów intelektualnych, kapitału ludzkiego i społecznego na procesy rozwoju obszarów wiejskich znajduje się dopiero w fazie początkowej. Wyrazem tego jest m.in. poziom wykształcenia przedstawicieli władz samorządowych, jakość wiejskiej administracji publicznej i instytucji, brak zaufania społecznego, pewna niechęć do działań na rzecz podniesienia jakości życia społeczności lokalnej, a także relatywnie mała aktywność mieszkańców w zakresie ustalania strategii i kierunków rozwoju swojego terenu. Konieczne w tym zakresie jest odpowiednie przygotowanie elit lokalnych i regionalnych o dużym zaufaniu społecznym i wysokich kwalifikacjach zawodowych oraz umiejętnościach zarządzania, a także zaktywizowanie do kształcenia i doskonalenia mieszkańców w różnym zakresie, przez działalność i rozwój różnorodnych struktur pozarządowych: produkcyjnych, usługowych, edukacyjnych, artystycznych, sportowych i in.

Literatura

- Bal-Woźniak T., 2006, *Kapitał intelektualny w gospodarce opartej na wiedzy*, [w:] *Kapitał ludzki w gospodarce opartej na wiedzy*, D. Kopyciński (red.). Uniwersytet Szczeciński, Szczecin.
- Bański J., 2001, *Polskie rolnictwo na tle rolnictwa Unii Europejskiej – ocena dystansu*, [w:] *Wies i rolnictwo u progu Unii Europejskiej*, J. Bański (red.). Studia obszarów, t. I. Komisja Geografii Rolnictwa i Gospodarki Żywnościowej PTG, Zespół Badań Transformacji Obszarów Wiejskich, IGiPZ PAN, Warszawa.
- Bartkowski J., 2002, *Społeczne determinanty geograficznego rozmieszczenia organizacji pozarządowych w Polsce*, [w:] *Samoorganizacja społeczeństwa polskiego: trzeci sektor*, P. Gliński, B. Lewenstein, A. Siciński (red.). Wyd. IFiS PAN, Warszawa.
- Becker G. S., 1993, *Human Capital*. The University of Chicago Press, Chicago.
- Bojar E., 2001, *Bezpośrednie inwestycje zagraniczne w obszarach słabo rozwiniętych*. Wyd. Naukowe PWN, Warszawa.
- Borowiec M., 2007, *Rola szkolnictwa wyższego w podnoszeniu jakości kapitału ludzkiego*, [w:] *Rola przedsiębiorczości w aktywizacji gospodarczej*, Z. Ziolo, T. Rachwał (red.).

- Przedsiębiorczość-Edukacja Nr 3, Zakład Przedsiębiorczości i Gospodarki Przestrzennej IG AP w Krakowie, Wyd. Nowa Era, Warszawa-Kraków 2007, s. 142-151.
- Bratnicki M., Strużyna J., 2001, *Przedsiębiorczość i kapitał intelektualny*. AE, Katowice.
- Chojnicki Z., 2007, *Rola kapitału ludzkiego w kształtowaniu gospodarki opartej na wiedzy w Polsce*. Przegląd Geograficzny 3-4.
- Debelle L., Fircowicz W., Maj R., Woźniak M., Ziolo Z., 1996, *Kooperatywa SCARA być może wzór do naśladowania*. PAN Oddział w Krakowie. Prace Komisji Nauk Ekonomicznych nr 21. Wyd. Oddz. PAN, Kraków.
- Dobrowolska M., 1964, *Strefa podmiejska. Procesy demograficzne i społeczne*. Rocznik Naukowo-Dydaktyczny WSP w Krakowie 22, Prace Geograficzne 3.
- Dobrowolska M., (red.), 1968, *Demograficzno-osadnicze problemy w Tarnobrzesckim Rejonie Uprzemysławianym*. Zeszyty Badań Rejonów Uprzemysławianych, PAN, Komitet Badań Rejonów Uprzemysławianych, z. 29.
- Fircowicz W., Maj R., Woźniak M., Ziolo Z., 2006, *Rolnictwo w departamencie Aube. Rozwój i perspektywy*. Stowarzyszenie Rozwoju Regionalnego i Lokalnego „PROGRESS” w Dzierdżówce, Zakład Przedsiębiorczości i Gospodarki Przestrzennej Akademii Pedagogicznej w Krakowie, Societe Academique Aube, Troyes, Studia Regionalne i Lokalne Polski Południowo-Wschodniej, Dzierdżówka-Kraków.
- Fritzenz J., 2001, *Rentowność inwestycji w kapitał ludzki*. Wyd. Oficyna Ekonomiczna, Kraków.
- Grodzicki J., 2003, *Rola kapitału ludzkiego w rozwoju gospodarki globalnej*, Wyd. Uniwersytetu Gdańskiego, Gdańsk.
- Herma J., 1966, *Dojazdy do pracy w Polsce Południowej*. Prace Monograficzne WSP w Krakowie, t. V, Kraków.
- Kamińska W., (red.), 2002, *Wielofunkcyjna gospodarka na obszarach wiejskich*. Instytut Geografii Akademii Świętokrzyskiej w Kielcach, Kieleckie Towarzystwo Naukowe, Kielce.
- Kamińska W., 2006, *Pozarolnicza indywidualna działalność gospodarcza w Polsce w latach 1988-2003*. Prace Geograficzne nr 203, IG i PZ PAN, Warszawa.
- Klepacz B., Gołębiowska B., 2005, *Wykształcenie rolników jako forma różnicująca sytuację gospodarstw rolnych*, [w:] *Kapitał ludzki i intelektualny jako czynnik wzrostu gospodarczego i ograniczania nierówności społecznych*. Mitel, Uniwersytet Rzeszowski. Rzeszów.
- Kudełko J., 2005, *Rozwój regionalny a konkurencyjność regionów*, [w:] *Uwarunkowania rozwoju i konkurencyjności regionów*. Instytut Gospodarki WSiLiZ w Rzeszowie, Rzeszów.
- Kudełko J., 2007, *Rozwój społeczno-gospodarczy województwa podkarpackiego i poziom jego konkurencyjności na tle kraju*, [w:] *Procesy transformacji społeczno-ekonomicznych i przyrodniczych struktur przestrzennych*, J. Lach, M. Borowiec, T. Rachwał (red.). Wyd. Naukowe Akademii Pedagogicznej w Krakowie, Kraków.
- Łukasiewicz G., 2009, *Kapitał ludzki organizacji. Pomiar i sprawozdawczość*. Wyd. Naukowe PWN, Warszawa.
- Pakulska T., 2005, *Podatność innowacyjna Polski na napływ zagranicznego kapitału technologicznie intensywnego*. SGH, Warszawa.
- Pocztowski A., 2003, *Zarządzanie zasobami ludzkimi*. PWE, Warszawa.

- Rybak M. (red.), 2003, *Kapitał ludzki a konkurencyjność przedsiębiorstw*. Poltext, Warszawa.
- Strojny M., 2000, *Zarządzanie kapitałem intelektualnym, ogólny zarys koncepcji*. Przegląd Organizacji, nr 7-8.
- Styś S., 1983, *Kształtowanie się kompleksu żywnościowego w regionie*. AE, Wrocław.
- Szałkowski A. (red.), 1992, *Rynek pracy w procesie transformacji systemu gospodarowania*. Wyd. i Drukarnia „Secesja”, Kraków.
- Szałkowski A., 2005, *Kapitał społeczny jako czynnik efektywności pracy*. Praca i Zabezpieczenie Społeczne, nr 11.
- Światała J., 2007, *Wpływ kapitału ludzkiego na rozwój regionalny w Polsce w kontekście gospodarki opartej na wiedzy*, [w:] *Innowacyjność w budowaniu gospodarki wiedzy w Polsce*, S. Pangsy-Kania, E. Okoń-Horodyńska (red.). Instytut Wiedzy i Innowacji, Warszawa.
- Turczyn-Zioło, 1979, *Aspiracje i plany życiowe młodzieży szkół ponadpodstawowych obszaru uprzemysławianego i rolniczego (na przykładzie województwa tarnobrzckiego)*. Zeszyty Badań Rejonów Uprzemysławianych, PAN, Komitet Badań Rejonów Uprzemysławianych, z. 72.
- Woźniak Z., 2001, *Organizacje pozarządowe w procesie budowy społeczeństwa obywatelskiego*, [w:] *Aktywność obywatelska w rozwoju społeczności lokalnej*, M. Warowicki, Z. Woźniak (red.). Warszawa.
- Załuska M., Toczyński W., Leś E., Boczoń J., 1996, *Organizacje pozarządowe w społeczeństwie obywatelskim*. Biblioteka Pracownika Socjalnego, Interart, Warszawa.
- Zegar J. S., 1984, *Kompleks gospodarki żywnościowej w strukturze gospodarki narodowej*. Gospodarka Planowa nr 11.
- Zioło Z., 1978, *Przemiany społeczno-ekonomiczne Tarnobrzckiego Rejonu Uprzemysławianego*. Komitet Badań Rejonów Uprzemysławianych PAN, PWN, Warszawa.
- Zioło Z., 1991, *Wybrane problemy gospodarki żywnościowej*, [w:] *Problemy przemysłu rolno-spożywczego w badaniach geograficznych*. Centralny Ośrodek Metodyczny Studiów Nauczycielskich w Krakowie, Komisja Geografii Przemysłu PTG, Kraków-Warszawa.
- Zioło Z., 1996, *Miejsce mezoekonomii w ekonomii*, [w:] *Rola mezoekonomii w w rynkowym systemie zarządzania gospodarki*, K. Górka (red.). Księga Jubileuszowa dla uczczenia 50-lecia pracy naukowo-dydaktycznej Profesora Józefa Gajdy, Akademia Ekonomiczna w Krakowie, Kraków.
- Zioło Z., 2008, *Miejsce lucerny w kompleksie gospodarki żywnościowej*, [w:] *Lucerna w żywieniu ludzi i zwierząt*, E. R. Grala (red.). Studia Regionalne i Lokalne Polski Południowo-Wschodniej, t. 3, Dzierżówka-Lublin.
- Zioło Z., 2009, *Model badań transformacji elementów przestrzeni geograficznej*, [w:] *Współczesne problemy przemian strukturalnych przestrzeni geograficznej*, I. Jażewicz (red.). Akademia Pomorska w Słupsku, Słupsk.
- Zioło Z., 2009a, *Procesy kształtowania się światowych korporacji i ich wpływ na otoczenie*, [w:] *Wpływ procesów globalizacji i integracji europejskiej na transformację struktur przemysłowych*. Prace komisji Geografii Przemysłu PTG, nr 12, Warszawa-Kraków.